

ÖĞÜZ, ÖĞÜZ-KAĞAN ETİMOLOJİSİ ÜZERİNE *

N. A. BASKAKOV

Öğüz sözünün ve ona bağlı özel adların kökeni üzerine bugüne kadar genel bir yargı yoktur. Oysa türkologlar arasında bu sözün bazı anlamları genişçe tanınmıştır¹.

En büyük Türk uruk birliklerinden birinin özel adı olan *Öğüz* sözünü *oğuz* (DTS) ~ *uğuz* 'ağız sütü' sözü ile birleştiren İ.N. Berezin'in² bu adın açıklanmasına ilişkin ilk denemesi sonra da P. Pelliot³ tarafından desteklenmiştir.

Araştırmacıların birçoğu, *oğuz* sözünde aşağıdaki anlamları görüyorlardı: *oç* 'ok', mecazî anlamda 'uruk, boy, uruğun kısmı' + *uz* 'kişi' > *oç uz* 'ok kişi'⁴ veya *-uz* - çoğul eki, *oç-uz* > *oğuz* 'boylar, uruklar'⁵.

Öğüz < *ögüz* ~ *höküz* 'öküz' > *oğuz* 'totemi *öküz* olan uruk' etimolojisi de az pöpler değildir⁶.

* Makalenin Rusça neşri için bk. N.A. Baskakov, «K etimologii *oğuz*, *oğuz-kağan*», *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1982/1, s. 88-90.

1 *Öğüz* etnoniminin kökeni üzerine sanıların çoğu şu kaynaklarda bulunabilir. A.N. Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen. Soçinennie Abu-l Gazi-hana Hivinskogo*, M.-L., 1958, s. 82-84.

2 İ.N. Berezin, *İstoriya Mongolov. Soçinenie Reşid-eddina*. SPb., 1861.

3 P. Pelliot, «Sur la legende d'Oguz-khan en ecriture ouigoure», *T'oung Pao*, v, XXVII, 1930, N 4-5.

4 J. Marquart, «Ueber das Volkstum der Komanen», *Abh. der Königl. Gesel. der Wiss. zu Göttingen*, Phil.-Hist. Kl. N.F. XIII, Berlin, 1914.

5 O. Pritsak, «Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker», *Ural-Altische Jahrbücher*, XXIV, 1952. L. Ligeti. «Die Herkunft des Volksnamens kirgiz», *K.Cs Archivum*, Vol. I, Leiden, 1967. A.N. Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen ...*, M.-L., 1958.

6 A.N. Bernstam, «K. semantike termini oğul «oğul», *Yazık i mışlenie*, IX, 1940; D. Sinor, «Öğüz kağan destanı üzerine bazı mülâhazalar», *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/1-2, 1950. L. Bazin, «Notes sur les mots *oğuz* et *türk*», *Oriens*, 6/2, 1953.

Başka daha şüpheli tahminler de vardır. Bir tanesi, *oğuz* uruk adının massaget *augassir* uruğu ile özdeşliğine ilişik olan S.P. Tolstov'un ipotezidir⁷.

Eski etnonimlerin ve antroponimlerin analizine sistemli yaklaşmada herhangi birinin analizi için tarih açısından birbirine bağlı olan başka ya-
kın adlarla karşılaştırmak gerekiyor. İşte, *oğuz* ~ *ögüz* etnonimi ile, bir taraftan, rus vakâyinâmelerinde rastlanan *uğuz* ~ *uuz* ~ *uz* adlarının; öbür taraftan, eski bulgarlar (protobulgarlar)'ın urukları arasında rastlanan *oğur*; *on oğur* 'on ogur' *kotriğur* 'otuz ogur', *sarağur* 'sarı ogur' v.b. gibi eski etnonimlerin ilgisi vardır.

Oğuz ~ *oğur* adı, bazı Türk dillerine özgü olan *r* ~ *z* fonetik karşılığı üzerine ayırt edilen aynı sözün türlüsüdür. Aynı uruğun başka adlarına gelince, onlardan bazıları, meselâ, *uğuz* ~ *uuz* ~ *uz* eski rus yazılı eserlerinde ve vakâyinâmelerinde *oğuz* adının adaptasyonudur Diğerlerine örnek olarak, *onoğur* < *on oğur* (~ *oğuz*) 'on ogur (*oguz*)', *sarağur* < *sarı oğur* 'sarı ogurlar' *kotriğur* < *hotyr* (< *otuz*) *oğur* 'otuz ogur' (*oguz*)' gibi ogurların daha küçük uruk birliklerinin adlarını söyleyebiliriz.

Oğuz ~ *oğur*, *ögüz* ~ *ögür* etnonimi ve ona bağlı olan *Oğuz kağan* antroponimi, fikirimize çeşitli Türk dillerinde çeşitli fonetik şekilleri olan bir kökten türemektedir. Krş. 1. *ö-* 'düşünmek' (DTS, 375), *ö-g* 'akıl' *ög-bilg* 'akıl bilgisi', *ö-ge* 'bilge' (DTS, 378, 379), *ög-süz* 'akılsız' (DTS, 381). Krş. tam bir şekil: *böğü* 'bilge', *böga* 'kahraman' (DTS, 116). 2. *uğ-* 'anlamak'; *uğmak* 'anlama'; *uğuş* 'akıl'; *uğuş* 'akıl'; *uğuşsuz* 'akılsız' (DTS, 613, 614). 3. *odğur-* 'anlamak' (DTS, 362); Altay (Oyrot) dilinde; *oy* 'akıl, us, anlam', *oyğor* 'akıllı, uslu, zeki, kuvvetli, bahadır' (Radlov, I, 969, 971, *Oyrotsko-russkiy slovar* M., 1947, S. 114).

Türlü Türk ve Mongol hakanlarının, hanlarının ve beglerinin özel adları, yukarıda gösterilen bütün fonetik varyantlarına bağlıdır. Krş. *Ögedey kan* (DTS, 379), *Böğü kağan* (DTS, 1167, *Bilge-kağan*, *Bilge-beg*, *Oğuz-bilge* (DTS, 99), bunların hepsi özel adlar olup 'hikmetli hakan, han, beg' anlamına gelirler.

Oğuz ~ *ögüz*, *oğur* ~ *ögür* etnoniminin, *ö-* 'düşünmek' kökeninden ve *ög* «akıl, us» veya *oy* «akıl, us, anlam» + *ğuz/-güz*, *-uz/-üz*, *-ğur/-gür*, *-ur/-ür* eylemci adının eki > *ö-güz* ~ *öz-üz*, *ö-gür* ~ *ög-ür* 'bilge, akıllı' ~ Altay (Oyrot) dilinde *ögüs* 'bilge' birleşimlerinden türemiş olması

7 S.P. Tolstov, «oguzi, Peçenegi, more Daykora», *Sovetskaya Etnografiya*, 1950/4.

kuvvetle muhtemeldir. Krş. *neme biler köksinde içkirim sanaalu dyaan dyaan ulust ögüs - dep aydar* 'bilgili akıllı yaşlı adamlara hürmetli saygı-değer ihtiyarlar - bilgeler derler'⁸, veya *oy-ğur ~ oy-ğor* 'akıllı, makûl, hikmetli, bilge' (Radlov, I, 971, *Oyrotsko-russk, slovar*', M. 1947, S. 114).

Oğuz ~ ögüz kağan 'hikmetli hakan' özel adındaki *oğuz ~ ögüz* ile *oğuz ~ ögüz* 'oğuz' uruk adındaki kelimenin kökeni, hakanlara ve hanlara 'akıllı, hikmetli, kahraman, güçlü, kudretli v.b. adlarını verme geleneği ile açıklanabilir. Krş. *Böğü kağan* 'akıllı kudretli hakan' (DTS, 116), *Bilge kağan* 'bilgili, bilge hakan' (DTS, 99), *Ögedey kan* 'bilgili han' (DTS, 379) v.b.

Menşei ya *uyğur* 'uslu, teslim olan, müteakip, muakkip, ortak' (Radlov, I, 1598) kökeni ile, veya *uyğur* < *uy-* 'katılmak, ittifak akdetmek' + *-ğur/-gür* eylemlilik eki, *uy-ğur* 'katılmış, ittifak akdetmiş⁹ kökeni ile açıklanabilen *oyğor* kökeninin *uyğur* etnoniminde olması da mümkündür.

1) *oğur ~ ögür*, 2) *oğuz ~ ögüz*, 3) *uyğur ~ yoğur* etnonimleri 'hikmetli, kudretli, güçlü' anlamında aynı bir ad olabilir. Bu etnonimler, r- veya z- dili olan herhangi bir şiveden türemiş ve fonetik bakımından birbirlerinden ayrılmış olmalıdır.

8 Gorno-Altay üzerkli bölgesinin Elikmanar mıntikasında kaydedilmiş ve N. A. Kudacına tarafından bildirilmiştir.

9 Bu etnonimin ayrıntılı açıklaması aşağıdaki kaynaklarda bulunur : V.V. Radlov, «K voprosi ob uygurah». *Prolođjeie tomu XXII Zapisok Akademii Nauk*, No : 2, SPb., 1893; E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I-II, London, 1910; Dj Kloson [G. Clauson], «O nazvaniy uygur», *Issledovaniya po uygurskomu yazıki*, Alma-Ata, 1965.